

David J. Wertheim
Menasseh ben Israel Instituut voor Joodse Studies, Amsterdam.

Het mysterie van Spinoza's ban

De ban van Spinoza is een van de grote mysteries uit de geschiedenis. Na zijn dood vond Spinoza erkenning als een van de belangrijkste westerse filosofen die ooit hadden geleefd en als een wegbereider van de moderne tijd en aanjager van de Verlichting. Zijn werk zou talloze keren worden vertaald, en eeuwen later nog uitgebreid bestudeerd, binnen en buiten de joodse kring die hem ooit verketterde.

Maar op 27 juli 1656 werd het lid van de Portugees joodse gemeente van Amsterdam officieel geëxcommuniceerd uit deze gemeente. De uitgesproken tekst bij deze excommunicatie is overgeleverd in de notulenboeken van de Portugese gemeente, en nog te lezen in het stadsarchief in Amsterdam. Daarin zien we dat Spinoza "slechte denkbeelden en afschuwelijke ketterijen" had begaan. Zijn straf was niet mals, de hoogste straf die de Parnassijns (de bestuurders) van de Portugese gemeente maar konden opleggen. Niemand mocht op vier ellen afstands van hem verkeren, niemand mocht met mondeling of schriftelijk contact met hem zoeken, niemand mocht hem enige gunst bewijzen, en niemand mocht enig door hem gemaakt of geschreven schrift lezen, op straffe van eveneens een banvloek, en dat alles werd kracht bij gezet met een heftige vervloeking:

Met het oordeel der engelen en de uitspraak der heiligen boeken, bannen, verwensen en verdoemen wij Baruch de Espinoza, met toestemming van de gezegende God en heel deze heilige gemeente, voor de heilige boeken van de Tora en de 613 voorschriften welke daarin geschreven staan, met de banvloek waarmee Jozua Jericho vervloekte, met de verwensingen waarmee Eliza de kwajongens verwenste, en met alle vervloekingen welke in de Wet geschreven staan. Vervloekt zij hij bij dag en vervloekt bij nacht, vervloekt in zijn liggen, vervloekt in zijn opstaan, vervloekt in zijn uitgaan, vervloekt in zijn ingaan. De Heer zal hem niet vergeven, maar de woede van de Heer en zijn ijverzucht zullen op deze mens neerdalen, en alle vloeken, geschreven in het boek der Wet zullen op hem liggen, en de Heer zal hem uitstoten ten verderve uit alle stammen Israels, met alle verwensingen van het firmament, geschreven in het boek der Wet. Maar hij die trouw zijt aan de Heer uw God, blijft heden allen behouden!

De ban was een bijzonder zware straf, want de gemeenschap waar een banneling uit verstoten werd bood veel bescherming. Zo was deze verantwoordelijk voor de armenzorg, de beslechting van conflicten, voor de opvoeding van kinderen, en ook nodig om te kunnen trouwen of te worden begraven. Een banneling werd van dat alles uitgesloten. Op een meer persoonlijk vlak moest het verschrikkelijk zijn om van de ene op de andere dag geen contact meer te mogen hebben met familie, vrienden en kennissen.

De impact die verbanning kon hebben is goed af te lezen aan het verhaal van Uriel da Costa. Ook over hem werd de ban uitgesproken. Da Costa had onder meer kritiek geuit op de besnijdenis, en de onsterfelijkheid van de ziel en de regels van de sabbat overtreden. Na een eerste reprimande toonde hij berouw. Toen hij daarna opnieuw in de fout ging, werd een ban uitgesproken. Weer toonde hij berouw, en deze keer moest hij om de ban op te heffen een ceremonie ondergaan, waarin hij na 39 zweepslagen, op de drempel van de Synagoge moest liggen, waarbij en de hele gemeente over hem heen moest lopen en

daarbij even op hem ging staan. Deze vernedering kwam zo hard bij hem aan dat hij zich niet lang daarna het leven nam, door zich met een pistool door het hoofd te schieten.

Da Costa's voorbeeld laat zien dat een ban ook kon worden opgeheven. Een ban voor het leven was ook een zeldzaamheid. Meestal werden leden voor kortere tijd verbannen, voor kleine vergrijpen, zoals het beledigen van een Parnassijn (bestuurder), of het niet houden van zonder toestemming meenemen van een boek uit de bibliotheek. Vaak kon men ook, zoals bij Uriel da Costa, door berouw te tonen er een einde aan maken. Bij Spinoza lijkt dat niet het geval te zijn geweest. De ban rept niet over een beperkte periode, en er is geen enkele aanwijzing dat Spinoza zelf probeerde, als Uriel da Costa, om de ban op te laten heffen. Of men hem dat had toegestaan weten we niet (in de ban staat wel dat Spinoza alle gelegenheid had gekregen om zijn fouten te repareren), maar het lijkt er op dat Spinoza dat ook niet wilde. De tekst van de ban over Spinoza was uitzonderlijk hard geweest, niet eerder hadden de bestuurders iemand met zulke ernstige vervloekingen uit hun gemeente gezet.

Waarom? Wat had deze grote denker gedaan, dat zijn gemeenschap het nodig achtte hem te treffen met de zwaarst mogelijke disciplinerende uit haar arsenaal? Wie Spinoza's filosofie kent, kan wel iets vermoeden. Hoewel hij in een van zijn meest controversiële boeken opende met de verklaring dat hij zich heeft ingespannen om niets te zeggen dat niet in overeenstemming is met de wet van het land, met godsvrucht en met de moraliteit, was er voor allerlei autoriteiten genoeg in te vinden voor grote zorg. Spinoza's waarden, weken dan wel niet erg af van de waarden zoals die door de gevestigde orde werden gezien – hij verdedigde geen geweld, moord of diefstal – maar hij bestreed wel wat algemeen als de bestaande grondslag voor die waarden gezien werd, de religie, en in het bijzonder de georganiseerde religie. Hij vond een alternatieve grondslag in de rede, en dat was subversief genoeg. Hij ging zo ver om zelfs de autoriteit van de bijbel in twijfel te trekken. Voor Spinoza was de bijbel niets meer dan een geschiedkundig boek, waarin fouten voorkwamen, en inconsistenties, net als andere boeken. Zo hadden de beschreven wonderen nooit kunnen gebeuren, en waren profeten mensen met een grote verbeeldingskracht, maar niet met bovennatuurlijk gaven. Maar wat hem misschien nog kwalijker werd genomen is dat hij met zijn ideeën de autoriteit van kerkelijke leiders ondermijnde.

Spinoza's boeken werden dan ook direct verboden door de Staten Generaal. Maar was dit dan ook de oorzaak van zijn excommunicatie geweest? Dat is nog maar de vraag. Spinoza's schreef al zijn boeken pas na zijn verbanning. Zijn werk kon dus nooit de oorzaak zijn van zijn verbanning. En als het gaat om Spinoza's leven voor zijn verbanning, dan weten wij daar eigenlijk maar bitter weinig over. Als we willen weten waarom Spinoza in de ban is gedaan, dan moeten we het doen met een paar summere bronnen over Spinoza zelf, en onze algemene kennis van de gemeenschap waar hij in leefde.

De gemeenschap van Portugese joden in Amsterdam was ontstaan nadat in 1492 alle joden van Spanje gedwongen waren zich tot het christendom te bekeren, of anders het land te verlaten, en 10 jaar later het zelfde was gebeurd in Portugal, waar veel Spaanse joden in 1492 naartoe waren gevlucht. De bekeerde joden - marranen, conversos of nieuwe christenen, zoals zij ook wel werden genoemd - hielden soms nog generaties lang vast aan elementen van het jodendom. Dit tot ongenoegen van de katholieke kerk, die met de Inquisitie op jacht ging naar deze nieuwe christenen. Niet zelden belandden deze van judaïzering verdachte nieuwe christenen op de brandstapel. De Portugese joden in Amsterdam waren het Iberisch schiereiland ontvlucht om daar aan te ontkomen. Met name na de val van Antwerpen in 1558 kwamen veel joden die kant uit. De Republiek was

midden in haar onafhankelijkheidsoorlog, die voor velen uit naam van geloofsvrijheid en het Protestantisme werd gevoerd, uitgerend tegen de Spanjaarden. Binnen die context ontstond een relatief mild klimaat ten opzichte van de joden. De Katholieken werden er als een grotere bedreiging beschouwd dan deze groep. Ook spraken zijn bij verschillende protestante groeperingen tot de verbeelding, als het Bijbelse uitverkoren volk. Men zag in de Bijbelse exodus een spiegel voor de eigen onafhankelijkheidsstrijd en in hun goddelijke uitverkorenheid een spiegel voor de eigen uitverkiezing. Ten slotte werd religieuze rechtlijnigheid vaak getemperd door de Hollandse handelsgeest. De Portugese joden waren, dankzij hun uitgebreide internationale netwerk, goede kooplui, en hadden daarmee een aandeel in de welvaart van de Republiek.

In de Republiek werd hen toegestaan om het joodse geloof in vrijheid te belijden, en ze kregen er zo de gelegenheid om hun nieuwe joodse gemeenschap te stichten, met onder meer synagogen, een school en een eigen begraafplaats vlak buiten Amsterdam. Deze vrijheid was uitzonderlijk, en de Portugese joden wisten maar al te goed hoe precair die vrijheid kon zijn. Zij waren er dan ook van doordrongen dat zij deze niet op de proef mochten stellen. Zij werden verantwoordelijk gehouden voor het gedrag van de eigen leden, en beseften dat zij dat vertrouwen beter niet konden beschamen. Het was daarom van groot belang de discipline binnen de gemeente te handhaven. Dit was ook nodig in een gemeente bestaande uit conversos die terug keerden tot het jodendom. De vele regels waar joden zich in het dagelijks leven aan dienden te houden, zoals de spijswetten of de wetten rond de sabbat, waren voor deze groep geen vanzelfsprekendheid meer. En daarmee lag laksheid en twijfel op de loer. Het was dus een hele klus om de eenheid en orde van de gemeente te bewaren. De ban was een machtsmiddel om de eigen leden te disciplineren. Lichtere en zwaardere vormen van de ban werden dan ook regelmatig ingezet met als uiteindelijk doel om van deze naar het jodendom terugkerende conversos een hechte georganiseerde joodse gemeenschap te maken.

De theorieën die historici over de ban hebben, gaan er van uit dat hij op een of andere manier de gemeenschap had ontwricht en daarmee ook de kwetsbare positie van de Amsterdams Portugese joden in gevaar had gebracht. Steven Nadler richt zich daarbij op Spinoza's denken. Hij gaat er van uit dat Spinoza zijn subversieve ideeën deels al had voor zijn verbanning, en er ook over sprak. In Nadler's ogen werd met name Spinoza's moeite met de notie van de onsterfelijkheid van de ziel gezien als gevaarlijk. Nadler heeft twee sterke argumenten voor zijn visie. Allereerst is er de tekst van de ban zelf. Hier wordt gesproken over Spinoza's "vreselijke denkbeelden en afschuwelijke ketterijen". Dat lijkt er op te duiden, dat Spinoza inderdaad al voordat hij verbannen werd mondeling sprak over de ideeën die hij later in zijn boeken zou uitwerken. Het ander argument is gebaseerd op een wel heel bijzondere bron: een document uit de archieven van de Portugese Inquisitie. Het opsporingsapparaat van de Portugese Inquisitie was zeer uitgebreid en had zelfs spionnen in de Republiek, om informatie te krijgen over judaïserende nieuwe christenen, waarmee de Portugese joden in Amsterdam vaak nog in contact stonden. Sommige van de verslagen van die spionnen zijn overgeleverd. In een daarvan wordt Spinoza genoemd. Twee jaar na zijn verbanning zou hij gezegd hebben dat hij verbannen was omdat hij geloofde dat de ziel stierf met het lichaam, dat God alleen filosofisch bestaat en dat de joodse wet niet waar is. Dit is ontegenzeggelijk een belangrijke bron. Maar de bron is ook erg summier, en pas van na de ban.

Een geheel ander perspectief heeft de historica Odette Vlessing, verbonden aan het stadsarchief van Amsterdam, waarin de archieven van de Amsterdams Portugese gemeente bewaard worden, waaronder de bantekst. Zij ontdekte in deze archieven dat voorafgaand aan Spinoza's verbanning Spinoza verzeild was geraakt in een zakelijk

conflict. Spinoza was zelf niet uit het Iberisch schiereiland gevlucht, maar zijn ouders wel. Zijn vader was een koopman en niet onaanzienlijk persoon in deze gemeente. Ook hij trad in de voetsporen van zijn vader, en werkte als koopman. Na de dood van zijn vader, was hij opgezadeld met een insolvable erfenis, en nadat hij daar betalingen uit had gedaan, wilde er vanaf. Net als nu was dat toen niet toegestaan. Men kan niet een erfenis verwerpen en er ook betalingen uit doen. Maar Spinoza dacht een slimme oplossing te hebben. Als hij zich minderjarig liet verklaren, dan was hij handelingsonbekwaam geweest ten tijde van de betalingen. Dit was in strijd met de joodse wet en hij nam daarom de onverschrokken stap om zich op bij het gerechtshof van de stad Amsterdam op Hollands recht te beroepen. Daarbij verweet hij zijn overleden vader ook, dat hij na zijn moeders dood, geen erfdeel had gekregen. Dit was niet alleen onverteerbaar vanuit religieus perspectief (het impliceerde onder meer een schending van het joodse huwelijksrecht, de joodse autonomie, en het gebod dat men zijn vader en moeder moest eren), het tastte ook de financiële betrouwbaarheid van de Amsterdamse joden aan. Zo kon hij immers de claims van schuldeisers ontlopen. Voor Vlessing is het daarmee overduidelijk dat de bestuurders van de joodse gemeente niet anders konden dan deze zware ban over Spinoza uit te spreken. Dat de ban spreekt van “verschrikkelijke ketterijen en abominabele daden”, verwijst dan ook naar Spinoza’s handelen in deze zaak, en niet naar de verspreiding van zijn ontluikende filosofische gedachtengoed.

Het is overigens goed mogelijk beide verklaringen te combineren. Waarom zou Spinoza niet zowel ondermijnend hebben gedacht als gehandeld? Het niet geloven in de onsterfelijkheid van de ziel en het stappen naar een Hollands gerecht sluiten elkaar immers niet uit. Misschien durfde hij de joodse wet wel te overtreden, omdat hij twijfels had bij de joodse religie. Natuurlijk kan het ook anders zitten, en is zijn werk waarin hij pleit voor de ondergeschiktheid van de kerk aan de staat bijvoorbeeld een rationalisering van zijn handelen in deze financiële zaken, achteraf. Het blijft een mysterie.

Dat neemt niet weg dat Spinoza’s verbanning lang tot de verbeelding heeft gesproken en dat nog altijd doet. Het heeft bijgedragen aan zijn status als martelaar van het secularisme. Vaak werd hij gezien als een soort Socrates of Jezus figuur, die bereid was veel te doorstaan in naam van zijn gedachtengoed. De ban was daarbij zijn gifbeker, of kruis. Immers, na zijn ban koos hij niet de bescherming van een andere christelijke gemeenschap. Hij moest met lenzenslijpen in zijn levensonderhoud voorzien, en kon niet trouwen, omdat het seculiere huwelijk nog niet bestond. Ziek geworden door het glasstof en in eenzaamheid zou hij dan gestorven zijn, omdat hij geen concessies had willen doen aan zijn eigen denkbeelden.

Maar op verschillende momenten hebben bewonderaars van Spinoza zich ook afgevraagd of het niet mogelijk zou zijn om de ban op te heffen. Er zijn ook allerlei pogingen toe gedaan, maar tot een opheffing van de ban die algemeen erkend wordt, is het nooit gekomen. Recentelijk heeft zelfs de chacham van de Amsterdams Portugese Synagoge zich hier opnieuw over uitgesproken en ook dat leidde niet tot de opheffing van de ban van wat het beroemdste lid van de Amsterdams Portugese joodse gemeenschap zou kunnen zijn, ware het niet dat zijn naam letterlijk uit haar registers is geschrapt.

Gebruikte literatuur:

Yosef Kaplan ‘The Social Functions of the Herem in the Portuguese Jewish Community of Amsterdam in the Seventeenth Century’ in: Jozeph Michman, Tirtsah Levie (eds.) *Dutch Jewish History, Proceedings of the Symposium on the History of the Jews in the Netherlands November 28- December 3, 1982* (Jerusalem, 1984); Yosef Kaplan, ‘Religion, Politics and

Freedom of Conscience, Excommunication in Early Mordern Jewish Amsterdam', *Menasseh ben Israel Instituut Studies V* (2010), Steven Nadler, *De Ketterij van Spinoza* (Amsterdam/Antwerpen, 2001); Odette Vlessing, 'The Excommunication of Baruch Spinoza: A Struggle between Jewish and Civil Law', in: J. Israel & R. Salverda (Eds.), *Dutch Jewry: Its History and Secular Culture (1500-2000)*, (Leiden 2002), pp. 141-72.